Historical Jewish Press (JPress) of the NLI & TAU

דבר, 19.03.1971, page 12

בין חומר ללבינים

מאת דב סדן

(דברים באזכרה לש"י עגנון מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים)

א.

מידה נאה ומתקבלת היא להטיל דגש של חשיבות בדבריו האחרונים של אדם, ובמתר אם הוא אדם של צורה, מבעלי־תריסין ש־בדור. הילכך נטיל דגש של חשי־בות בדבריו האחרונים של ש"י עגנון, שאמיתתם היתה ברשות רבים כבודה; הלא הם דבריו בישיבה השמונים ותשע של מלי־את האקדימיה ללשון העברית, שנתקיימה לפני שנתיים ועשרה ימים. היו אלה הערות לענין, ש־נדון באותה ישיבה, דהיינו מה שם ייקרא בלשונו למה שהצר־פתית קוראת roman á clé, והגרמנית Schlüsselroman; והוא, כידוע, דבר־סיפור, שניתן בו תי־אור, אם מרומז אם מפורש, של אנשים מסויימים וידועים, אף חיים וקיימים, כשהם נגלים, אמנם, ב־שמות בדויים, אך ניתנים בהם, על יציבתם ונהגם, סימני־זיכר ברור־רים ומובהקים. מזכיר האקדימיה, מר מאיר מדן, שהעלה אותו ענין לפני המליאה, ראה להעיר, כי בכלל הרומנים, שכתבם ש"י עגנון, מצויים גם רומני־מפתח, דברי ש"י עגנון באו סמוכים לכך, והרי עיקרם: „חס ושלום, שאני כותב רומני מפתח. אם יש מיני בני־אדם שמתייחסים על אנשי סיפורי — יתייחסו — כשם שיש בני אדם, שמשלשלים ייחוסם ל־אנשי סיפורי, כך יש אנשים של שוא, שאוהביהם או שונאיהם רו־אים אותם, כאילו הם כתובים על ספרי. לסוף, לאחר שאומרים לו לאדם שכזה, ראיתי מה כתב עליך עגנון, הרי הוא רואה את עצמו לפי הדמות שהיא כתובה על ספרי — — — מימי לא נתכוונתי לה־עלות בסיפורי דמות, שיכולים לה־מר עליה, לפלוני זה נתכוון המ־חבר, אלא ברית כרותה למספר אמיתי, שכל נפש שהוא עושה נפש חיה היא, אלא מתוך שיש מיני ידעים, שרואים את עצמם כאילו יודעים את הכל, כאילו אין דבר נעלם מהם, עשויים אנו לש־מוע מהם על הנפש אשר עשינו בהרעבו של עולם, כאילו הם מכי־רים אותם כבר קודם שעלתה במחשבתנו לתת להם חיים. סוף כל דבר, מימי לא כתבתי רומן מפתח, ואיני קורא ברומני מפתח, אף המונח „רומן מפתח" בלשון עברי אינו מניח את דעתי. לא כל מה שיפה ללשון לעז, יפה ל־עברית" (זכרונות האקדימיה ל־לשון העברית, ירושלים, כרך ט"ז, תשכ"ט, עמ' 32—33).

ב.

עד כאן דבריו של ש"י עגנון; מכאן ואילך ציוני בשוליהם — יפת תהם הערה, כי אפשר מתקיי־מה בו בבעל הדברים בחינת דאיתו לא חזה מזליה חזה, ואין לך שעה, שאותה בחיכה עשויה להיות מכוונת לה, כשעה שאנו נתונים ועומדים בה עתה, שעת הופעתו של הרומן „שירה" ות־פוצתו, כשקהל הקוראים, או חל־קם הגדול, לא יצא מכלל הדרגה הנמוכה, היא דרגת הסקרנות, ר־ממילא לא נכנס לכלל הדרגה המ־עולה הימנה, היא דרגת התעני־ינות, ומתוך שהוא שרוי במה שהוא שרוי, הרי יותר משהוא מבקש לעלות מן החומר אל ה־לבינים, הוא מתאוה לנחות מן הלבינים אל החומר, ועל כן רבו כן רבו שאין חייהם קרויים חיים, עד שלא יגלו מי מכתתר מאחורי ראובן אשר חילל יצוע ומי מס־תתרת מאחורי תמר אשר תשב בפתח העינים וכיוצא בהם, בחינת הוציאום אליבו ונדעם, וסופם של הבינונים והבילושים אכזב, שהם מגלים, לכל המופרז, את הגלוי, אלו מיני דמויות־הצדדין שהן, במסגרת הסיפור וכוונתו, ספילה לעיקר, ואינם מגיעים את העלום, אלו דמויות־הראש שהם, במסגרת הסיפור וכוונתו, עיקר; עד שניתן אפילו לקבוע כלל: ראית נפש בסיפור זה ובשכמותו ואתה מגלה דגם מדוייק לה במסגרת החיים, הרי שהוא מצוי של הסיפור, הרי ככל שהיא שאולה יותר כתוייתה וכדקדוק הווייתה בחיים, קיא פחו־תה יותר בעיצובה ודקדוק־עיצבה באמנות; ראית נפש בסיפור זה ובשכמותו, ואתה מתקשה למצוא לה דגם מדוייק במסגרת החיים, שהוא מצוי של הסיפור, הרי ככל שהיא שאולה פחות כהווייתה ו־כדקדוק הווייתה, היא מעולה יותר בעיצובה ובדקדוק עיצובה באמ־נות, שכן קודם היתה לפניך מצי־אות של נפש מחוצה לנפש האמן, ושתה לפניך אפשרות של נפש מפנים לנפש האמן, או נאמר: קפל בקפלי נפשו של האמן עצמו.

ג.

וכל כך למה, — ככל שהדמות המתוארת היא לו למתאר חיצוני, היא מניחה כפל שהיא, בחינת חומר; ככל שהדמות המתוארת היא לו למתאר פנימית, היא לש־בחמרה עד שהיא נעשית לבי־נה, לבינה של עצמו. עד היכן הדברים מגיעים ידענו מתשובתו המפורסמת של פלובר, למי שטרחו גם הם בניתוחים ובבילושים, מי היא, בעצם, הגברת המסתתרת מ־אחורי מאדאם בוואדי, ופטרם ב־דיבור קצר se moi, כביכול: אני אני הוא ולא אחר.

לא ש"י עגנון לא שאל לו חמרי חמרים של חול וחימר מ־עברים, ולא שאין אנו רשאים, אלא אפילו חייבים, לעסוק בבי־רורם, בגבולו של המחקר וחיו־ביו, והרי הוא עצמו בשיחו היה מרמיז ומפרש: רואה אתה פלוני, המטייל לפניכם, הוא־הוא אלמוני שבסיפורי פלמוני, וכבר נכתבו דברים על כך בחייו, קל וחומר במיתתו, אבל כל הבקי באותה פרשה, ואפילו יש בו מיהירותם של שרואים את עצמם, כאילו ידעים את הכל, אי אפשר שיתא בו מיהירותם של שרואים את עצמם כאילו אין כל דבר נעלם מהם, ושעל־כן הוא מבין, כי ידיעתו, וביותר ידיעתו הברורה, איבה חיה אלא על הגלוי, ומה גלוי יותר כשאילה של דבר שקנינו כמותו; ואין ידיעתו, וביותר ידיעתו הברו־רה, הלה על הנעלם, ומה נעלם יותר כשאילתו של דבר, שאין קנינו כמותו, שבין השאילה לבין הקנין התחוללה מערכת סינונים וגלגולים, לפני ולפנים, עד שה־מרחק בין השאול והקנוי מתהום רבה, ומה בין שאילה ראשונה ושאילה אחרונה, ששאילה ראשו־נה אינה יוצאת מגדרה של קליפה ושאילה אחרונה נכנסת בגדרו של תוך.

ד.

אני הגבר ראה ערשר בשבט חסדו, חסד האמן, שזכיתי להיות לו איש אמונים, וימיתי לגלגל בדמיונות עד קריאת הגבר, אר־לם שתה אזכיר אך זאת, כי ראיתיי בזימונין עם הרבה מן הדמויות, לאחר שהעמידם כפי ש־העמידם, כגון פגישותיו עם ר' גרונם יקום פורקן בשעת תפילה ביום כיפור קטן; אר שם מר חפני ממציא המלבוזת לעכברים, הן ב־ביתו והן מחוצה לו; וכן עם בעל רגל מתוקה בסימטתו, ומר ארזף ברחוב ובבית קפה, ומר רכגיץ בין אוטו לאוטו, ומר מושלם ב־בית הבראה ומר שפלטלדר במ־הומה של כינוס, יאין צריך לומר עם מי שהיו כשני שכנים הדרים בכפיפה אחת, ואף עם מר ווייכסל ומר זילבר ומר מילך משיבוש ומר כהן מפיטשיריק, וכהמה וכ־המה, והייתי מתבונן יפהייפה ב־תגובתי ועל פי שוני תגובתו נמצאתי למד על תודעתו שלו עצמו, מי הוא הומר, שהניחו כפי שמצאו לפניו, ומי נעשה לבינה, והיה זה מישחק תגובות רב־גונים — ככל שהתמר עמד בעינו, היה הזימון עמו דרך רהייה ודרך הש־שה אפילו דרך אימה; ככל ש־החומר לא נשאר בעינו, אלא נע־שה, במעט אי בהרבה, לבינה ל־עצמה, שתשובה בבנין אינה מק־רה, קפריסה אר שירות, אלא כו־רח, הזימון עמו היה דרך חירות.

אכן, הזימונים שהזכרתי היו רבים ומשעשעים, ועמדו לי בהב־הנה בין דמויות־צדדין שראיתים במבורר בזימוניה אלה ובין דמו־יות־ראש שלא ראיתים אפילו ב־מעומעם בהם, ולא שעיני שמת־חדדה כאן נסתתמה כאן, אלא כשם שאפשר שאדם יסב כנגד חברו לשולחן, אי יבוא לקראתו ברחוב, כך אי אפשר שאדם יסב כנגד עצמו לשולחן, אר יבוא לק־ראת עצמו ברחוב. יהוא פתח חב־נה לחלוקה בין דמויות שהן מחוצה לנפש המספר והם כשולי הסיפור ובין דמויות שהן מפנים לנפש המספר והם כמרכזו, ואם המספר נפתח בקצה הירייעה לצילום ש־הוא בחזקת היקוי, דרי נאמן בלב הירייעה ורובה לעיצ"ב שהוא ב־חזקת בריאה.

ה.

וכשם שהדבר"ם אמורים בסיפור „שירה" כך הם אמורים בקרוביו — בסיפור „בעבייבו ובזקיבו" מ־זה ובסיפור „חמול שלשום" מזה. הצד השוה שבשלושתם הוא תי־אורה של חבורה קטנה, אם אנשי חברת ציון בבוטשאטש, אם אנשי העליה השניה ביפו, אם חסמי הר הצופים בירושלים, כשם ש־הצד השוה שבעייבם הוא הבלט המרחק שבין הרקע, גדלותו של מקום וזמן, ובין המצע, קטנותו של דור, אר סוג של בני הדור, שהם בנותן ייצוג לו. קוטן החבורה נותן, שהבחירה באישים, היא לא בלבד מבחינה טיפולוגית אלא אף מבחינה אינדיווידואלית, מצומצמה למדי, אבל הוא־הוא המיבחן לאמן ולמעשה־הנפשות שבידו.

אלה הנפשות אשר — כדבריו באותה ישיבת האקדימיה — עשה בהרעבו של עולם, אמרתי: כד־בריו, על שום שצירף בהם לשו־נות מדרש; מכאן מה שנדרש בפרשת אברהם אביבו: את הנפש אשר עשו בחרן — למה אמר עשו, ללמדך שכל שהוא מקרב את הנכרי ומגיירו כאילו בראו; מ־כאן מה שנדרש בפרשת יעקב אבינו: מחרן אנחנו — מחרנו של הקדוש ברוך הוא אנו בר־רחים. ומאחר ייתכן, כי בדבר ה־מספר על נפשות אשר עשה בחרר־נו של עולם, כיון ביחוד לסיפורו „שירה", שאין לך בסיפוריו מס־גרת־זמן, שהיא מתרחשת בחרעבו של עולם, כשגדל העם הטביח מפרפר בין יחיים והמות, כמסכת הסיפור הזאת, וממילא אין כמותו שהבלטת התהום שבין פעיטות ה־נפשות ובין עצמת זמנם ומקומם. אבל לעיוננו שתה נאמר, כי ב־סיפור הזה, כבסיפורים הנזכרים ובכמותם, יש נפשות, שהאמן לא קירבם והם כנכרים, בלשון אחר: הם קליפה וחוץ, ויש נפשות ש־קירבם והם כמגיירים, בלשון אחר: הם תוך ופנים.

ונסיים ונאמר: אוי לנפשות, אפילו גדולות הן, שהאמן הניחם חומר, ואשרי הנפשות, אפילו קט־נות הן, שהאמן עשאם לבינים.

ו.

אם למידת הרחמים — ראוי שהביקורת והחקר לא יתעלמו מן קלה, ביחוד אם ייזכר מעשה הקיסר ביחוד אם ייזכר מעשה הקיסר פרנץ יוסף והצייר מוריץ שווינדט — מעשה שהקיסר החבונן בדיר־קן עצמו, מלאכת מחשבת הצייר, ונתעורר ביחוד על המכסיים ה־מצויירים, חמרם ועינם, היקשה לו לצייר:

Wo haben Sie diesen Loden erstanden לאמור:

היכן השגת את הבד הפשוט ה־זה. אך אם למידת הדין — ראוי שהביקורת והחקר יעסקו בנפשות האחרונות, והיא מלאכת קשה מ־קדמתה, ביחוד אם ייזכר מעשה טולסטוי והצייר רפין — מעשה שהסופר ביקר בבית־מלאכתו של הצייר, ראה בד גדול, מעשה תלי־מידו, שמצוייר בו אדם הערוע על גבי החול, תמה המסופר: הלא הוא גולם; נטל הצייר מכחולו, סבלו בלוחי־הצבעים, והטיל כהרף־עין, שתי נקודות זעירות. ואין לך דבר קשה כהתחקות על אותו הרף־עין, אך בה, בה בעיקר, אם לא בה בלבד. ייבחן מבקר אף חר־קר, והמיבחן — כל כולו לפניכם.

(י"א אדר תשל"א)